

Izvorni znanstveni rad
UDK: 811.163.42'255:27.234:
003.349.1:003.349

Mateo Žagar

JEZIK IZDANJA URAŠKE TISKARE U SVJETLU RANONOVOVJEKOVNIH KONCEPCIJA KNJIŽEVNOG JEZIKA

U članku se razmatra položaj protestantske tiskarske „epizode“ u kontekstu hrvatske i regionalno određene (južnoslavenske) filologije, s obzirom na znatan udio štokavizama u izdanjima ranog razdoblja uraškoga tiskarstva (1561-1563) u kojima je jezik prije svega postavljen na tradiciji čakavskoga književnog oblikovanja. Primjenjujući usporedbenu metodu procjenjuje se učestalost i koncentracija prepletanja tih dvaju hrvatskih narječja te okolnosti koje su dovele do odustajanja od takve koncepcije 1563. g.¹ Osobito je važna spoznaja da je i u ćiriličkom izdanju *Novoga testamenta* (1563) učestalost štokavizama manja nego u starijim glagoljskim izdanjima koja su mogla biti namijenjena samo uskom zapadnom pojasu hrvatskoga područja. Time se problematizira dosljednost i odlučnost jezične politike našega protestantskoga kruga u Urachu.

Ključne riječi: reformacija, prestandardizacija hrvatskoga jezika, glagoljički tisak, ćiriljički tisak, biblijski prijevodi

Unutar slavistike bilo se koji tekst ostvaren slavenskim jezikom i pismom može promatrati na više kontekstualnih razina: a) u općim slavističkim okvirima, gdje do izražaja u prvom redu dolazi odmjeravanje odnosa među paralelnim sastavnicama ove grane europske filologije ili b) u okvirima svake pojedine nacionalne filologije – što je kontekst koji i u slavistici prevladava posljednjih desetljeća te c) – u regionalnim okvirima, unutar kojih se nadilaze podjele po nacionalnom ili državnom („zemaljskom“) mjerilu, a podrazumijeva prije svega geografski i povijesno povezan prostor koji oblikuje vlastiti kulturni identitet. Regionalna perspektiva može vrijediti i unutar pojedinih nacionalnih filologija, ali i prelaziti njihove granice. Filološki kontekst ovdje postavljamo u tradicionalnom smislu: motreći napore prema ujednačavanju jezika knjige, razmatramo

¹ Isti rezultati istraživanja predočeni su i u raspravama koje su prezentirane na dvjema konferencijama, u Milanu („La riforma protestante nei paesi Slavi“, Accademia Ambrosiana, 29-30. V. 2017.) i Wittenbergu („Kulturelle Wirkungen der Reformation“, 7-11. VIII. 2017.), te predani za objavu u tamošnjim publikacijama, sve u povodu visoke obljetnice objave Lutherovih teza. Svi su dotični tekstovi po kontekstualizaciji rezultata istraživanja bili u nekoj mjeri prilagođeni različitom tematskom i receptivnom okružju navedenih konferencija.

složenu problematiku postupnog oblikovanja nacionalnih književnih jezika u ranom novovjekovlju, koja će u hrvatskom slučaju tek u drugoj polovici XIX. st. dovesti do pune jezične standardizacije. Čim je iznađen tisak, knjige su se namjenjivale širem krugu čitača i njihov je jezik morao zauzimati naddijalektalni registar. U isto je vrijeme taj jezik morao imati uporište u nekom „organskom idiomu“, ali biti i „knjigama primjeren“: kultiviran, čvrst i optimalno elastičan. U svim tim procesima, u našem slučaju u protestantskim projektima izdavanja knjiga, prepoznajemo upravo (proto)standardizacijske postupke (Brozović 1964: 26; Mićanović 2018: 25). Oni, kao što znamo, neće voditi do suvremenoga hrvatskoga jezičnog standarda (već po tomu što je osnovica čakavska), no naknadno povijesno napuštanje takva koncepta (zapravo već od kraja istoga, XVI. stoljeća, s nastupom proturerformacije koja se laća štokavštine da bi oblikovala književni jezik koji će voditi do današnjega standarda) ništa ne govori o dotičnom potencijalu i dorađenosti protostandardizacijskih procesa.

Ovom prilikom dakle svoju pozornost usmjeravamo na nacionalni i regionalni filološki kontekst fenomena protestantske glagoljske tiskare koja je djelovala u Urachu pokraj Tübingena pet godina, odnosno cjelokupnog pothvata tzv. *Biblijskog zavoda* čiju djelatnost u Württembergu možemo pratiti gotovo deset godina, od 1555. (od inicijative Petra Pavla Vergerija, bivšega koparskoga biskupa, da otpočne prevođenje na hrvatski, pa do 1564. – smrti baruna Ivana/Hansa Ungnada von Weissenwolfa/Weissenhofa, bivšega krajiškoga kapetana, osnivača i velikog novčanog podupiratelja svih tiskarskih aktivnosti u Urachu). „Regionalno“ podrazumijevamo ovdje u oba predvidljiva aspekta – s obzirom na regiju „hrvatske krajine“, uskog graničnog prostora prema Turskom Carstvu čijim se vojnim postrojbama upravljalo tada izravno iz Beča, ali i u južnoslavenskom kontekstu, s obzirom na širok balkanski prostor između Kranjske i Konstantinopola za koji se, uz povezanost političkom sudbinom, očekivalo i da je povezan po razumljivosti jezika.² Prijem svega ćemo se koncentrirati na posebnost odabrane jezične koncepcije glagoljskih i ćirilskih izdanja, koja je posve određena takvom dvostrukom regionalnom optikom. Nacionalne filologije nužno podrazumijevaju i projiciraju u prošlost identitetsku dimenziju, no ovaj slučaj ne ide u prilog takva krutog poimanja (pogotovo u uvjetima svakog odbacivanja serbokroatističkog koncepta); nužno je ovdje primijeniti regionalnu optiku koja nadržava krute suvremene podjele nacionalnog razdvajanja, osobito popularnog u posljednjim fazama filološkoga

² Taj se kriterij razumljivosti poklapa i s pitanjem jedinstvenosti dijasistema koji je mjereno genetsko-tipološkim kriterijima („jedan jezik dijasistem od Sutle do Pirota“) i kao takav prepoznavan u XX. stoljeću (npr. Brozović 1969, Mićanović 2018: 59).

konstituiranja kojemu smo još uvijek svjedoci. Za puno razumijevanje problema nužno je imati na umu da hrvatski jezik, kako danas tako i u prošlosti, sačinjavaju tri narječja – kajkavsko (blisko slovenskom jeziku), čakavsko i štokavsko (koje se, u varijetetima, s istom ili vrlo sličnom govornom /dijalekatskom/ osnovicom književnog jezika dijeli sa Srbima, Bošnjacima, Crnogorcima), pa odatle i brojna pitanja o pripadnosti korpusa pojedinim nacionalnim filologijama. Po općim dijalekatskim i povijesnojezičnim zakonitostima, a i s obzirom na iznimno dinamične migracije od kraja XV. stoljeća naovamo, naravno je da su današnje razlike među hrvatskim narječjima puno veće nego što su bile u XVI. st.

Prije nego što se pozabavimo složenom jezičnom koncepcijom hrvatskih protestanata treba se podsjetiti osnovnih podataka o izdanjima te okolnosti nastanka hrvatskih prijevoda, te predočiti strukturu dosadašnjih istraživanja koja traju gotovo 150 godina. U kontekstu hrvatske filologije sve do XIX. stoljeća zasigurno nema ni jednog izdavačkog pothvata o kojemu – zahvaljujući neposrednim izvorima, historiografskim i filološkim, znamo toliko koliko znamo o ovome. Ključni su izvori za to iznimno iscrpni predgovori svim izdanjima u kojima izdavači (Primož Trubar, Stipan Konzul, Anton Dalmatin), na njemačkom i hrvatskom jezik, izriču prije svega namjere koje se žele postići izdavanjem pojedinačnih izdanja, reference o odabranoj jezičnoj koncepciji, ali i podosta o okolnostima u kojima su nastajali prijevodi i u kojima je organiziran tisak. O tim okolnostima osobito plastično svjedoči sačuvana korespondencija (Kostrenčić 1874), a odnedavna su dostupni i sabrani svi Trubarovi predgovori u slovenskom prijevodu (Vrečko 2011). Dakle ni o kojem drugom izdavačkom projektu, sve od *Prvotiska glagoljskog misala* iz 1483. (*Editio princeps*), u kontekstu hrvatske filologije ne znamo toliko o dvojbama priređivača, o namjerama mecena i organizatora, o nesigurnosti prevoditelja, o poteškoćama tiskara i korektora, o recepciji i distribuciji knjiga, nigdje se tako jasno ne ogledaju kreativne silnice, polemike o mogućim rješenjima, sumnje, žarko nastojanje da produkcija knjiga, objava Riječi na narodnome jeziku, preokrene tok povijesti. I ni u kojem drugom sličnom projektu u hrvatskim zemljama raskorak između namjera, osmišljenog djelovanja, uloženog novca i kreativne energije te – naposljetku – opipljivih rezultata nije toliko u neskladu s marginalnom pozicijom koju je ovaj projekt zauzeo u odnosu na kanon cjelokupne hrvatske filologije. U monolitnom obrascu povijesti književnog jezika sve ono što nije stajalo u stupu standardiziranja štokavštine ostalo je na periferiji zanimanja. Drugim riječima, pomaknuto je u stranu ono što je izmicalo velikom jezuitskom projektu obraćanja (južnim) Slavenima knjigama na razumljivom im jeziku, inicijalno kroz kanal utemeljen na hrvatskoj, glagoljskoj i latiničkoj, knjiškoj tradiciji, koji će se postupno susretati i

s franjevačkim projektima (osobito u Bosni i Dalmaciji). Zanimarivalo se pritom da je obaziranje protestanata na štokavštinu zapravo pripremlilo teren drugačijoj – jednonarječnoj (štokavskoj) koncepciji književnog jezika koju će od kraja XVI. st. promicati jezuiti u osnovi s istom, proširenom, namjerom – obraćanja prema obližnjem središnjem i nešto daljem – istočnom dijelu Balkana.

Iako ne znamo točne podatke, obično se u literaturi ponavljaju tvrdnje da su se hrvatske inkunabule i knjige otisnute na početku 16. stoljeća tiskale u nakladama tek od nekoliko stotina primjeraka. Iako se u to rano doba tiska u jednoj tiskari, bilo u Hrvatskoj bilo u Veneciji, pripremalo više naslova ili izdanja sve je to bilo daleko skromnije nego u uraškoj tiskari. Sasvim je sigurno da je opći tehnološki napredak donio do sredine 16. stoljeća sve efikasnije mogućnosti tiskanja, a isto tako nema sumnje ni da je upravo ovaj protestantski pothvat s hrvatskim izdanjima bio tada u skladu s najvišim europskim standardima tipografskih pothvata. Sveukupno je u tih pet godina objavljeno u Urachu 14 hrvatskih naslova (uz nekoliko djela na talijanskom i slovenskom jeziku), u 30 raznopisamskih izdanja (glagoljicom 14, ćirilicom 8 i latinicom 6) i u sveukupnoj nakladi od cca 25300 primjeraka (Jembrih 2016: 54). Najvažniji naslovi, npr. prvi dio glagoljskoga *Novoga testamenta* iz 1562. otisnut je čak u 2000 primjeraka (kao i druga europska ambiciozna izdanja), većina po 1000 (npr. drugi dio glagoljičkog *Novog testamenta* iz 1563. i oba dijela ćiriličkoga izdanja) – u nakladi koja je i danas u Hrvatskoj najčešća, a rijetki u manjem broju – po 400 ili 500 primjeraka (Stipčević 2005: 66). Prijevodi su se uglavnom sastavljali prema prethodnim Trubarovim predlošcima na slovenskom jeziku, a kad je *Novi testament* posrijedi, prevoditelji i korektori konzultirali su i njemačke prijevode i Vulgatu, te se bogato oslanjali na starije hrvatske lekcionare, donekle i na glagoljašku tradiciju.

Društveno-povijesni kontekst nastanka tiskare razmjerno je dobro poznat: golemi pokret reformacije mijenjao je sliku Europe, a u obzor zanimanja dospio je i hrvatski, odnosno cijeli južnoslavenski prostor, time i samo Osmansko Carstvo. Dobro je poznato kolika je bila uloga tiskane narodne riječi u takvu projektu. Premda je neporeciva velika zainteresiranost i zauzetost znatnog broja hrvatskih glagoljaša (ponajviše iz Istre), koji su pristupili protestantskom pokretu, inicijativa je – dobro znamo – krenula izvana, upravo iz političkih središta koja su prigrlila reformaciju i u čijem je obzoru bio južnoslavenski prostor, posebice s obzirom na prijeteću tursku opasnost. Pritom ni potpora onodobnoga hrvatskoga plemstva nije zanemariva. U takvu kontekstu prvi su organizatori bile osobe s krajnje zapadnih južnoslavenskih prostora – Petar Pavao Vergerije i Primož Trubar, koji su brzo okupljali oko sebe saveznike, i za projekt slovenske i za projekt hrvatske tiskare, prve u Tübingenu, druge u obližnjem Urachu, svojevrjne filijale prvospo-

menute. Podsjetimo samo da je riječ o razdoblju između dviju velikih bitaka koje su se vodile između osmanske i ugarske vojske – kod Mohača (1526), i Sigeta (1566), kada je vlasti hrvatskoga bana odnosno Sabora pripadao samo spomenuti uski granični pojas, između slovenskih zemalja na istoku, Mletaka na jugu i od Osmanlija zaposjednutih zemalja na istoku, već spomenuti „ostaci ostataka nekad slavnog kraljevstva hrvatskoga“.³ Afirmirana i u Europi već tada razmjerno dobro poznata tradicija hrvatske glagoljske i ćirilske knjige, bila je pretpostavljeni temelj na koji se cijeli projekt mogao osloniti.⁴ Taj granični prostor kao svojevrsnu tampon-zonu u ratnim uvjetima prema srednjoj Europi, postupno sve intenzivnije naseljavan, i to u više valova, od 1530. novopridošlim stanovništvom slavenskoga obreda s obližnjih unutarnjih granica Turskoga Carstva (s Glamočkog polja i doline Unca koji su danas u Bosni i Hercegovini, njezinom jugozapadnom dijelu, te Cetinske krajine), trebalo je ne samo vojno učvrstiti, nego i kulturno podići, sukladno tada dominantnim srednjoeuropskim smjerenjima. Tek kulturno osnažen prostor jamči zadržavanje stanovništva, time i čvršće vojno pozicioniranje. Izvori dobro pokazuju da se upravo u Metlici, glavnom gradu zapadnog dijela Krajine (danas u Republici Sloveniji), provodila 1559. g. provjera jezika rukopisa *Novog testamenta* koje će se otisnuti tri-četiri godine poslije u Urachu. Tek nakon što su do Ivana Ungnada, glavnog tehničkog organizatora uraškog tiskarskog projekta, stigle višestruke potvrde da je jezik primjeren, dakle razumljiv i kultiviran (sukladan vlastitoj tradiciji poznatih biblijskih tekstova), krenulo se u tisak. Provjeru su provodili popovi glagoljaši, redom čakavci – ponajviše iz Istre. Oni nisu bili kadri, naprimjer, provjeravati zastupljenost štokavskih („nečakavskih“) elemenata niti mogućnost recepcije kod štokavskoga stanovništva, ali su mogli provjeriti je li stupanj naslojavanja štokavskih osobina „zamutio“ stariji prijevod priređen prema drugom izdanju *Lekcionara Bernardina Splićanina* otisnutom u Veneciji 1543. g. Još su više, kao izobraženi ljudi od pera, sljubljeni s bogatom glagoljaškom tradicijom, mogli provjeravati i stupanj odanosti teksta poznatim im i već stoljećima ovjerenim biblijskim prijevodima. Dobro vidimo upravo zagledajući u njihov odnos prema leksiku da kriterij vrednovanja nije bio u prvom redu bliskost s crkvenoslavenskom tradicijom, iako nema sumnje – pogotovo u tekstološkom smislu – da su se na nju referirali i oslanjali.

³ U povijesnim se izvorima opis za tako suženu Hrvatsku XVI. st. pojavljuje se izvorno u obliku *reliquiae reliquiarum olim magni et inclyti regni Croatiae* („ostaci ostataka nekoć velikoga i slavnoga kraljevstva hrvatskoga“).

⁴ Za informacije o upoznatosti europskih kulturnih krugova s glagoljicom, djelimice i sa zapadnom ćirilicom, u XVI. st. usp. Hercigonja 2004.

Nastojanja cara i kralja Maksimilijana II. (1527-1576), snažnog podupiratelja reformacije, također financijera uraških izdanja i zauzetog skrbnika za sigurnost svojih granica, kao i nastojanja plemićkih i vojnih krugova koji su ga okruživali – posebice baruna Ivana III. Ugnada von Weissenwolfa (1493-1564) – koji je kao svojedobni vojnik na hrvatsko-turskoj granici odlično poznao prilike na hrvatskom prostoru – bila su čvrsti okvir u koji se trebao smjestiti prevodilački i tiskarski projekt objavljivanja hrvatskih protestantskih izdanja. Premda je u hrvatskoj filologiji bilo inzistiranja u tvrdnjama da je posrijedi bio prije svega projekt namijenjen hrvatskim prostorima, te da su namjere obraćanja dalekom slavenskom jugoistoku i samim Turcima, bili tek svojevrsna „lukavost“ naših glagoljaša kojom se htjelo postići izdašnije financiranje (Čupković 2010: 4-5), poznate povijesne okolnosti (upravo uvjeti širenja protestantizma u zaposjednutoj Ugarskoj) govore u prilog ozbiljnosti namjera širenja reformiranog kršćanstva u Osmanskome Carstvu.

Postojala je dakle, i to već u pripremama projekta, ključna namjera da se oblikuje prihvatljiv (dakle razumljiv) jezik za čakavski i štokavski prostor, a zacijelo i kajkavski (koji i lingvistički već znatnije izmiče slovenskom jeziku i koji je politički uključen u Hrvatsku), pa još i dalje – kako stoji u predgovorima izdanja – za srbijanske, makedonske i bugarske prostore koji ne pripadaju ovoj dijalektalnoj podjeli.⁵ Često iskazan strah od pogrešaka (osobito prisutan kod organizatora – Ugnada i Trubara – koji su često nalagali provjere na terenu) odnosio se na pitanje točnosti prijevoda, razumljivosti teksta i ortografske funkcionalnosti.⁶ Prisutnost štokavskih elemenata svodila se prije svega na simboličnu (ali vrlo zamjetljivu) razinu – odabir osnovnih jezičnih osobina (npr. zamjenice *što*, *tko*, *sav*), koje se razmjerno često ponavljaju u tekstu i nose svojevrsno simboličko obilježje. Važno je bilo da se jezik mogao osjećati svojim, sebi namijenjenim, čemu je uostalom ključno pridonosio i odabir slavenskih pisama – ćirilice i glagoljice, sa svojom već stoljećima afirmiranom, funkcionalnom i lako prepoznatljivom ortografijom – posve doraslom standardima europske tiskarske prakse ranoga novovjekovlja koja je posve oblikovana iskoračila iz dinamičnoga inkunabulnoga doba. I hrvatska glagoljica (u svojoj posebnoj, jasno prepoznatljivoj „uglastoj“

⁵ Ulomak iz predgovora glagoljskom *Novom testamentu* Stipana Konzula i Antona Dalmatina (1562): „Na to vi predragi dobri Krstiani Hr'vatê znaite, da jesmo s tim našim' tumačenjem vsim slovenskoga jazika ljudem' služiti hoteli, naiprv'vo vam, Hr'vatom i Dalmatinom. Potom takaiše Bošnjakom', Bezjakom', Sr'blanom i Bulgarom',„ (Matak 2013: 51)

⁶ Za stupanj ortografske funkcionalnosti glagoljskih izdanja protestantske tiskare na primjeru *Artikula* (1562.) usp. Žagar 2016c.

inačici) i zapadna ćirilica (jasno odijeljena od istočne i po duktusu i po inventaru nadrednih znakova) jasno su izražavale samosvojnost nasljedovane knjiške tradicije, no s jezikom su stvari, usred južnoslavenskoga dijalekatskoga kontinuiteta, u uvjetima značajnih razlika između triju narječja (čakavskoga, kajkavskoga i štokavskoga), bile bitno složenije, pogotovo u kontekstu namjera da se knjige usmjere i daleko na južnoslavenski istok.⁷ Znamo dobro da je u ranom novom vijeku, baš kao što je bio u srednjovjekovlju slučaj s crkvenoslavenskim, postojao značajan broj pokušaja da se oblikuje jezična koncepcija književnog jezika koja bi mogla zadovoljiti najširi mogući krug jezične srodnosti unutar koje se može očekivati znatan stupanj razumljivosti – sve Slavene, u dinamičnom odnosu prema odabranom bazičnom govoru i prema prisutnosti adstrata – elemenata drugih jezika/narječja (usporedimo npr. djelo Jurja Križanića ili jezuitska programatska nastojanja, koja su naposljetku polučila ključnim plodovima da se štokavski jezik predstavi kao idealan za široko prihvaćanje među Slavenima). Termin „hrvatski jezik“, koji se redovito spominje u predgovorima uraških izdanja, još je u *Misalu hruackom* riječkog biskupa i tiskara Šimuna Kožičića Benje (1530-1531.) predstavljao jezik puno šire prihvaćen nego što bi to bili hrvatski uglavnom priobalni, sjeverozapadni krajevi gdje su djelovali popovi glagoljaši, dakako hrvatske crkvenoslavenske liturgije (Žagar 2016a,b).⁸

Da je namjera izdavača, osobito s ćiriličkim izdanjem, ali i glagoljičkim, prije svega bila usmjerena na dalje štokavske prostore gdje je dominantno proširena istočna (staroslavenska) liturgija, svjedoči nastojanje da se u izdavački tim 1561., nakon što su potvrde o korektnosti prijevoda stigle i do Primoža Trubara i Ivana Ungnada, uključe i reprezentativni, autentični recepcijenti – dva „grkoistočna“ svećenika, jedan žumberački uskok (rodom iz Bosne) – Ivan Maleševac i drugi iz Srbije – Matija Popović (Bučar 1910: 102). Štoviše, prije nego što je izbor pao na njih dvojicu razmatrala se i mogućnost da se u projekt uključi stanovitog popa *Demetrija*, tada vrlo uglednog diplomata (poliglota, između ostaloga i levita carigradske patrijaršije, kancelara vlašskog vojvode), koji ih je nakon pregovaranja zbog drugih obveza naposljetku – odbio. Tek bismo se nakon temeljite jezične usporedbene analize rukopisnih autografa (nastalih prije angažiranja spomenutih

⁷ Iako su se hrvatski protestanti u ćiriličkom tisku koristili slovima bjeloruskih izdanja Františka Skoryne (Prag, Vilnius, XVI. st), njihov su duktus, kao i tekstna (grafetička) organizacija, bili znatno različiti od prakse pravoslavnih liturgijskih knjiga, te su po tomu zapravo bili sličnim onostoljetnim dubrovačkim ćiriličkim izdanjima otisnutima u Veneciji, a uskoro i bosanskima.

⁸ O statusu hrvatskoga jezika u okviru velikog jezuitskog projekta orijentacije prema (južno) slavenskom istoku usp. recentnu knjigu Stjepana Krasića (2009).

popova), glagoljičkoga i ćirilčkog izdanja, mogli približiti odgovorima o ulozu spomenutih dvaju pravoslavnih svećenika. Zasad možemo reći da je udio štokavizama i u Konzulovu glagoljskom autografu iz 1560. zamjetan, iako ne u tolikoj mjeri kao u tiskanom izdanju iz 1562/1563. Moglo bi se pretpostaviti da se od svećenika štokavaca bilo očekivalo da će inzistirati (i to samo u ćirilčkom izdanju, jer glagoljicu zasigurno nisu mogli, bar ne tečno, čitati) na elementima svoga – štokavskoga narječja, ali njihovo je korigiranje moglo ići – sukladno praksi pravoslavnih (crkvenoslavenskih) knjiga – samo u smjeru tekstne pravovjernosti i vjerojatno osnovne razumljivosti. Simboličku funkciju bliskosti zasigurno nisu procjenjivali toliko bitnom kao što se među našim protestantskim pregateljima moglo očekivati.

U okviru projekta *Jezik glagoljskih izdanja hrvatske protestantske tiskare u Urachu* koji financira Hrvatska zaklada za znanost – provodimo nas četvero istraživača s Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu ciljanu jezičnu analizu osnovnih izdanja – s obzirom na odnos prema tada raspoloživoj knjižnoj tradiciji i s obzirom na udjele živih narječnih sustava, ponajviše uspoređujući usporedna glagoljička i ćirilčka izdanja, vodeći računa i o različitom vremenu njihova priređivanja i tiska.⁹ Nismo se zadovoljili tradicionalnim opisima koji ponavljaju određenje Franje Fanceva (1916) o blagom sloju štokavskih osobina (ili kako piše Josip Vončina o „štokavskoj stilizaciji“, 1988), jer iz te definicije blagosti kao da nestaje njihova važnost). Naposljetku, vidjet ćemo, upitna je i spomenuta „blagost“ ako je riječ o signifikantnim jezičnim elementima koji se u tekstu često ponavljaju, kao što su teško obuhvatljivi i spektar i intenzitet razlika između zapadne štokavštine i čakavštine u to doba na čitavom referentnom prostoru. Iako nema dvojbe da se lako mogu prepoznati i osnovni štokavizmi na morfološkoj i leksičkoj razini, o čemu se već pisalo, ovdje ih nećemo nabrajati (Čupković 2010). Morfološke osobine svakako izmiču simboličnoj vrijednosti, zbog očekivanih razlika na terenu i u okviru štokavskoga sustava, a i ne mogu biti tolike da bi ugrožavale razumijevanje teksta. Leksičke razlike svakako su opsežnije i zanimljivije (iako u onodobnoj recepciji ne nužno identificirane s različitim narječjem), no za plodonosniju procjenu utjecaja štokavštine nužno je raspolagati rječnicima srednjovjekovne građe, što u hrvatskoj filologiji nažalost još nije slučaj.

Za ovu priliku usporedili smo udio najkarakterističnijih štokavizama u a) autografu prevoditelja Stipana Konzula, koji je nastao 1560. g., nakon što se već

⁹ Suradnici su na projektu akademik Stjepan Damjanović, doc. dr. sc. Tanja Kuštović, dr. sc. Ivana Eterović, bibl. Blanka Ceković, dr. sc. Vera Blažević Krezić, a voditelj projekta autor je ovog članka.

bila provela provjera u Metlici, u današnjoj slovenskoj Beloj krajini, nedaleko od hrvatske granice (Jembrih 2007: 83-103), b) u konačnom glagoljskom otisku, te – c) u ćirilskome. Odabrali smo samo četiri najočiglednija pokazatelja koja predstavljaju čvrste štokavske izoglose: upitne zamjenice *čto* (iako grafički predstavlja staroslavensku tradiciju, pretpostavljamo izgovor „što“: nasuprot čakavskome *ča*) i *tko* (nasuprot čakavskome *ki*) – sa svojim izvedenicama; zamjenica *sav, sva, sve; svi...* (nasuprot čakavskima *vas, vsa, vse; vsi...*); dočetak na kraju muškog roda glagolskog pridjeva radnog (npr. *postavio* : čak. *postavil*); odnos slova jata prema refleksima kao *e* ili kao *i*. Korpus nam je u svrhu uzorka bio malen, svega nekoliko stranica Ivanova evanđelja iz prvog dijela *Novog testamenta* (IX. glava).¹⁰

Premda su u glagoljskom autografu već prisutne spomenute simbolične osobine štokavštine, u tiskanom se izdanju povećavaju, očigledno na nečije inzistiranje. U ćirilškom izdanju, međutim, koje se tiska posve nedugo nakon glagoljičkoga (također 1563. g.), broj je štokavizama radikalno smanjen, gotovo dokinut. U recentnijoj literaturi kao razlog tomu navodi se svojevršno naglo odustajanje od jezika koji nije kanonski potvrđen (Damjanović 2010), iako protestantsku praksu u Europi takav strah nije pratio. Razlog se prije svega tražio u razlici po pismu, pogotovo postavimo li da je kontekst uporabe ćirilškog pisanja na Balkanu mogao biti osjetljiviji na preveliko isključenje crkvenoslavenskih elemenata. Prije je, međutim, ponovno riječ o ključnoj vodilji protestantskog tiskarskog djelovanja – razumijevanju štiva, pa makar to podrazumijevalo u određenoj mjeri i već poznatu crkvenoslavenshtinu.

Istraživanja su također jasno pokazala da se ključna razlika u stupnju prisutnosti simboličkih štokavskih elemenata svodi na vrijeme, a ne na pismo kao razgranat kulturni fenomen: dok je prvi dio glagoljskoga izdanja *Novog testamenta*, otisnut 1562. impregniran signifikantnim i promišljeno odabranim štokavskim elementima (i to razmjerno dosljedno provedenim kroz svih 206 folija prvog dijela), u drugom dijelu *Novog testamenta* iz 1563., kao i u cjelovitom ćirilškom izdanju iz iste godine, to više nije tako. Jasno prepoznatljiv štokavski sloj, bitno različit od prepoznatljive čakavske matrice, kao i dobro poznatih crkvenoslavenskih (čakavskih) uzora, gotovo je u potpunosti uklonjen. Preostao je u drugom dijelu glagoljičkoga izdanja i u cjelovitom ćirilškom tek njihov neznatan broj, gotovo kao rezultat nedovoljno pozornog uklanjanja. Što je bio razlog takvoj re-

¹⁰ Iscrpnija analiza na leksičkoj razini u oba usporediva korpusa podastra je u mojoj raspravi „Elementi leksičkog odabiranja u izdanjima hrvatskih protestanata (Urač, 1561-1564): kontekst i metodološke pretpostavke“, koja je priređena za Zbornik radova hrvatskih sudionika Međunarodnoga slavističkoga kongresa koji će se 2018. održati u Beogradu.

dakturi koja se zasigurno morala brzo provesti? Najjednostavnije je pretpostaviti da je tekst trebalo vratiti u ovjereno, stoljećima potvrđeno čvrsto korito. Odustajanje od štokavskih elemenata, kojih ovdje možda i nema mnogo kad ih nabrajamo u kategorijama, ali koji se pojavljuju višestruko na svakoj stranici i koji se jasno prepoznaju različitim ne samo od čakavske baze, nego i od prepoznatljivih crkvenoslavenskih oblika, vjerojatno je izraz namjere da se budućnost biblijskih tekstova, ne počinje rasipati u dinamičnom vrtlogu jezičnih raznolikosti i politički snažno podijeljenog prostora, da se tom jeziku već od samog početka nove, ambiciozne tradicije, postavi stabilnost. Kako bi se potvrdio vremenski prijelom kao osnovno mjerilo, potvrdit će istraživanja jezika izdanja iz te prve faze (glagoljičkog i ćiriličkog *Katekizma*, oba iz 1561; glagoljičkih i ćiriličkih *Razumnih nauka*, iz 1562.; te glagoljičkih i ćiriličkih *Artikula*, iz 1562.). U tom smislu bit će zanimljivo usporediti i latinički *Katekizam* otisnut 1563., dakle u doba kad je već u *Novom testamentu* provedena redakcija.

Čuvanje jezičnih elemenata koji su i u čakavskome i u crkvenoslavenskome isti mogao je jamčiti i širem balkanskom stanovništvu slavenske liturgije bolje razumijevanje. To nas pak iznova podsjeća da se pozicija crkvenoslavenskoga nije u ovom slučaju mogla uspoređivati s pozicijom latinskoga u srednjoj i zapadnoj Europi. U štokavskoj i čakavskoj redakciji taj je jezik – u svojoj bazi svojevrsan srednjovjekovni *koiné* – umnogome bio razumljiv na objema stranama, svakako ništa manje nego jezik drugoga, pa i susjednoga narječja. Ostaju doduše pitanja zašto hrvatski protestanti nisu posegnuli za predlošcima štokavske redakcije crkvenoslavenskoga koja je bila u uporabi u Bosni ili jezikom pravoslavnih knjiga – ako je već bila namjera krenuti duboko prema južnoslavenskom istoku. Presudili su, vjerujemo, praktični razlozi, već visoko razvijena suradnja s hrvatskim glagoljaškim krugovima odnosno slaba komunikacija s prepisivačkim krugovima dalje na istoku.

Neobično je da je prisutnost štokavskih osobina oslabjela upravo u ćiriličkim izdanjima koja su mogla tako jednostavnije biti čitana i prihvaćena po cijelom Balkanu (iako su slova bila oblikovana prema bjeloruskim uzorcima praške tiskare Františka Skoryne /Francyska Skaryne/ iz prve polovice XVI. stoljeća), ali važno je uočiti da je isto tako i u glagoljskim tiskanim tekstovima naših protestanata od 1563. g. Kako god bilo, orijentacija književnog jezika prema štokavštini – koliko god tada bila fragmentarna, kratkotrajna i privremena – označila je iskorak, i na planu danas uokvirene nacionalne filologije i u regionalnom (srednjojuznoslavenskom /općeštokavskom) kontekstu. Za koje desetljeće protureformatori će takvu orijentaciju daleko radikalnije osmisliti, temeljno se orijentirati prema štokavštini, a taj kontinuitet možemo pratiti sve do same stan-

dardizacije hrvatskoga jezika u XIX. st. Upravo po prvom iskoraku prema ovom srednjojužnoslavenskom narječju, kojim je izražena jasna namjera da se književnim jezikom objedine čitatelji/slušatelji kajkavske, čakavske i štokavske govorne podloge, začet je dinamični i nejednolik kontinuitet filološkoga koncipiranja hrvatskoga jezika od ranoga novovjekovlja. S time da vazda valja imati na umu da je ta namjera zacijelo nadilazila okvire koje danas kroatistika podrazumijeva, i to u različitim razmjerima kroz stoljeća.

Literatura

- Brozović, Dalibor. 1964. O jezičnoj porodici i o standardnim oblicima njezinih članova. „Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru. Razdio lingvističko-filološki (3)“, 1963-1964 5: 21-34.
- Brozović, Dalibor. 1969. O rječniku i jeziku i o kritikama u ‘Kritici’ i o sporazumu nakon svega. Rječnik jezika, ili jezik rječnika. /Rječnik jezika ili jezik rječnika? Varijacije na temu varijanata/. Posebno izdanje časopisa „Kritika“: 29-99.
- Bučar, Franjo. 1910. *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Bučar, Franjo. 1938. Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije, „Starine JAZU“, 39, Zagreb.
- Čupković, Gordana. 2010. Književnojezična koncepcija glagoljskoga i ćirilskoga Novoga testamenta iz 1562./1563. Prilog proučavanju razlika. „Filologija“ 55: 1-36.
- Damjanović, Stjepan. 2010. „Kakav je jezik za knjige prikladan; Nešto napomena uz jezikoslovne dvojbe hrvatskih protestanata“. *Sprache und Leben der frühmittelalterlichen Slaven; Festschrift für Radoslav Katičić zum 80. Geburtstag* (ur. Elena Stadnik-Holzer – Georg Holzer). Frankfurt-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Wien: 29-37.
- Fancev, Franjo. 1916. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. I. dio, „Rad JAZU“, 212, Zagreb: 147-225.
- Hercigonja, Eduard. 2004. *Na temeljima hrvatske književne kulture*. Hrvatska glagoljica u zapadnoeuropskoj (francuskoj i talijanskoj) znanstvenoj literaturi i enciklopedistici od XVI. do XVIII. stoljeća. Filološkomedievističke rasprave. Zagreb. Matica hrvatska: 11-56.
- Jembrih, Alojz. 2007. *Novi testament 1562./1563*. Pretisak glagoljičkoga izdanja, priredio Alojz Jembrih, Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“, Zagreb: Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“.

- Jembrih, Alojz. 2008. *Novi testament 1563*. Pretisak ćirilickoga izdanja, priredio Alojz Jembrih, Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“, Zagreb: Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“.
- Kostrenčić, Ivan. 1874. *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559-1565*, Beč.
- Krašić, Stjepan. 2009. *Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*. Dubrovnik: Matica hrvatska.
- Matak, Dragutin, ur. 2013. *Novi testament, I. dio 1562*. Latinički prijepis glagoljskog izvornika; transliterirali u latinicu Vesna Badurina Stipčević, Tanja Kuštović, Mateo Žagar; Adventistički teološki fakultet, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: Školska knjiga
- Matak, Dragutin, ur. 2015. *Novi testament, II. dio 1563*. Latinički prijepis glagoljskog izvornika, transliterirali u latinicu Vesna Badurina Stipčević, Tanja Kuštović, Mateo Žagar; Adventistički teološki fakultet, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: Školska knjiga.
- Mićanović, Krešimir. 2018. *Varijacije na temu jezika i varijanata. Standardologija Dalibora Brozovića*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Stipčević, Augustin. 2006. *Socijalna povijest knjige u Hrvata II. Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskoga narodnog preporoda (1835)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vončina, Josip. 1988. *Jezična baština: lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća*. Split: Književni krug Split.
- Vrečko, Edvard, ur. 2011. Primož Trubar, Nemški spisi (1550-1581), „Zbrana dela Primoža Trubarja“ 11, Ljubljana.
- Žagar, Mateo, ur. 2016a. Misal hruacki *Šimuna Kožičića Benje 1531*. Faksimilno izdanje, Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.
- Žagar, Mateo, ur. 2016b. Misal hruacki *Šimuna Kožičića Benje 1531*. Latinički prijepis s kritičkom obradom. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.
- Žagar, Mateo. 2016c. „Grafetički postav glagoljičkog izdanja *Artikula* (Tübingen/Urach 1562)“ *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva. Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. ur. Tanja Kuštović i Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Summary

THE LANGUAGE OF THE URACH PRESS EDITIONS IN THE LIGHT OF THE EARLY MODERN ERA LITERARY LANGUAGE CONCEPTIONS

The article discusses the status of the Protestant press 'episode' within context of Croatian and regionally determined (South Slavic) philology, considering the significant amount of Shtokavian elements present in the editions of the Urach press early period (1561-1563), whose language was modelled on Chakavian tradition. Using comparative method, the article determines the frequency and concentration of merging those two Croatian dialects and the circumstances leading to abandonment of such conception in 1563. Equally important is the knowledge that even in the Cyrillic edition of the New Testament (1563), there is a lesser frequency of Shtokavian elements than in the older Glagolitic editions which were possibly intended only for the narrow western strip of Croatian lands. That fact alone questions the consistency and decisiveness of the language policy of our Urach Protestant circle.

Key words: Reformation, pre-standardization of Croatian language, Glagolitic print, Cyrillic print, the Bible translation

Članak preuzet iz zbornika radova *STUMAČENO PRAVO I RAZUMNO, Studije o jeziku knjiga hrvatskih protestanata 16. stoljeća*, Tanja Kuštović i Mateo Žagar (ur.), Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Adventističko teološko visoko učilište, str. 30-42.